

השקמה

1. גפן עלי שקמה

יאיר פרג'ון

בשורות הבאות אסקור תופעה הקיימת בחולות מישור החוף הדרומי - גפנים המטפסות על עצי השקמה. תופעה זו מרשימה מאד, אך איננה ידועה ברבים. מכיר אני את התופעה עוד מהיותי ילד במושב ברכיה והרביתי לחקור אותה לאחר מכן במסגרת תפקידי כמנהל בית ספר שדה **שקמים** בניצנים. סבורני כי יש לה - לתופעה - משמעות חקלאית ותרבותית וראוי לדאוג לשימורה בעתיד!

לעינינו נגלות שקמים בגובה של 10-15 מטרים וגפנים - בעלות גזעים גדולים - משתרגות עליהם ומגיעות עד לצמרת העצים. שפעת הנוף מתפרשת עד לשטח בן רבע דונם וכמות הענבים אשר גפן כזו מניבה נעה בין מאה ק"ג לשלש מאות ק"ג - כמות נכבדה לכל הדעות!

שקמים וגפן באשקלון
(צילום: יוסי שפנייר):
בפארק אשקלון המצוי מדרום לעיר אשקלון מצויים שרידי העיר הקדומה. סמוך לחומה שהקיפה את העיר מצויים מספר שקמים שעליהם גדלות גפנים. בתמונה גפן עם פירות הגדלה על עץ השקמה.

אם ניתן את דעתנו ונסקור את השטח בצורה פשוטה, נראה שמלבד עצי הגפן המטפסות על השקמים כמעט שאין גפנים משתרעות על פני שטחי החולות. האם מצב זה היה גם בעבר? מסתבר שלא, כיוון שעד לפני כעשרים שנה היו גפנים רבות שרועות על פני השטח.

אני זוכר את מרחבי חולות ניצנים - אשקלון, כאיזורים שופעים גפנים. בשנות השישים היינו הולכים ברגל מהמושב (ברכיה) לימה של אשקלון ובדרך חולפים היינו על פני גפנים רבות שהשתרעו על פני השטח. אין לי אומדן לגבי מספר שיחי הגפן שגדלו במרחבי החולות, אך די אם נביט במפה בק"מ 1:50.000. נגלה בה את הסימן המוסכם לגפנים - אות וסימן כי על פני החולות פרושים אלפי דונם או עשרות אלפי דונם שעליהם היו פזורים שיחי גפן. אמנם במציאות הם לא היו ברמת צפיפות של מטע מודרני, אך מקומם בשטח - ומסתבר כי גם תועלתם - היו משמעותיים מאוד. הרשויות התייחסו לגפנים אלה ברצינות רבה. ידוע לי כי האפוטרופוס אשר עסק בנכסיהם של נפקדי מלחמת השחרור עורך היה כל שנה מכרז למכירת ענבי החולות, ומדי שנה היו תושבי האיזור מקבלים חלקות לבצור. בצירה בלבד. חלקות אלה לא קיבלו שום טיפול - לא הקדליה ולא זמירה.

הוריי סיפרו לי כי בשנות החמישים היו יוצאים לבצור ענבים בחולות. בתחילה הדברים לא היו ברורים לי. לא הבנתי מה יש לבצור בחולות! רק מאוחר

שקמים וגפן באשקלון (צילום: יוסי שפנייר):
עץ שקמה עליו גדלה הגפן נושאת הפירות הנראית בתמונה בעמוד הקודם.

יותר, כאשר הייתי 'מתפלח' לים וראיתי במו עיני שטחי הגפנים, הבנתי את דבריהם.

אותם זכייני המכרזים היו יוצאים למעברות אשר בסביבת אשקלון וקרית מלאכי, ומשם היו מגייסים עובדים לבציר בחולות. באותן הפעמים שהיו יוצאים פועלים מהמושב שלי לבצור בחולות, המושב היה מתמלא כל טוב. בערב, כאשר היו חוזרים עם העגלה הרתומה לפרד היו פורקים ארגזי עץ כבדים מלאים ענבים לבנים ושחורים, תאנים מכל הסוגים, סברס ועוד פירות רבים ומגוונים. לנו, הילדים, הייתה זו חווית ילדות עצומה, ואם ניקח בחשבון את שנות הצנע הגדולות של שנות החמישים הרי תוספת פירות מעין זו הייתה בחזקת שפע נדיר. עם השנים התמעטו עצי הגפן, עד אשר לא היה כדאי להצטרף למכרזים.

מדוע התמעטו שיחי הגפן בחולות? באחד מימי יוני 1996 סיירתי במרחבי חולות ניצנים עם פרופסור ברבצו בן עמי מהפקולטה לחקלאות אשר ברחובות. תוך כדי ההשתוממות מהנוף המופלא שהגפנים יוצרות בזמן טיפוסם על עץ השקמה,

העליתי בפניו את סוגיית היעלמותם של הגפנים השרועות, שמשפרן הולך ומצטמצם לבודדות בלבד. אולי מחלה, אמרתי? הייתכן כי פגעה בהם הפלוקסרה - אותה מחלת גפנים מפורסמת אשר יכולה למוטט אלפי דונם כרמים?

פרי שקמה בשקמים (צילום: יוסי שפנייר):
עץ השקמה עושה פירות רבים, בעונת הקיץ. בתמונה זו נראים פירות עץ השקמה. כשהם מבשילים צבעם צהוב כתום והם מושכים אליהם רעבתנים רבים. סמוך לפירות השקמה נראים גם אשכולות היינות היינות.

תשובתו היתה כי אם זו מחלה מסויימת הרי צריכים היו להיפגע גם הגפנים המטפסות על השקמה, ובאשר לפלוקסרה טען, כי זו אינה מצוייה בחולות. בזמן התקפות הפלוקסרה הגדולות, הידועות בארץ בשנות ה-30, דווקא איזורי החולות לא נפגעו. הסיבה להיעלמות הגפנים בחולות עצמם פשוטה. הגפן זקוקה וחייבת לקבל טיפול מידי אדם. באיזורי החולות חייבות הגפנים להיות מודלות, או לפחות מורמות לגובה מינימאלי של 20-30 ס"מ, שאם לא כן נמצאת הגפן השרועה במגע ישיר עם החול, שבימים החמים של יולי-אוגוסט יכול להגיע לטמפרטורה של עד 60 מעלות. בטמפרטורה זו ייצרבו העלעלים הצעירים של הצמח. בהיעדר טיפול רצוף ילך השיח ויקטן, נפחו יצטמצם עד אשר ידעך ויטייבש לחלוטין. פה ושם מתגלות מספר גפנים שרועות בחולות, ואכן ניתן לראות בסימני התייבשות.

נחזור לתחילת דברינו. לאחר מלחמת השחרור ננטשו אלפי דונמים של כרמים ויד מטפלת חסרה להם. כך החלו הגפנים לקמול, להתייבש ולהיעלם. פה ושם ניתן עדיין לפגוש גפן שרועה, אך אם נבחן היטב ניתן למצוא שהיא שנונה על שיחי רותם או לענה חד זרעית אשר מאפשרים לה להמשיך ולחיות. יש גם אפשרות אחרת - במקום מסויים לא רחוק מבניין עיריית אשדוד ראיתי בקיץ 1996 מספר גפנים שרועות אשר הניבו יבולים משמעותיים. המנגנון שאפשר להם להתקיים ולהניב בחולות היה פרישתן על מדרון דיונה הפונה לצפון מזרח, שבו לעולם אין הטמפרטורה קטלנית לשיחי הגפן. הניסיון מוכיח שבמקום זה הטמפרטורה לא תגיע לעולם למידות של 50-60 מעלות, אלא פחות מזה במידה ניכרת. הנה כי כן, מוצאים אנו בתוך החולות גומחות לצמחי תרבות שכיום הינם, במובן מסויים, פליטי תרבות.

בעבר הם השתמרו, מן הסתם, גם במורדות הצפוניים-מזרחיים. המצב כיום הוא שהגפנים שהטיבו לצמות בחולות והגיעו ליבולים מפוארים הן אלו שהודלו על עצי השקמה. בחולות עצמם לא נותרו עוד גפנים!

2. כרמים ושקמה

ישראל רוזנסון

אייר פרג'ון עמד בסקירתו (לעיל) על תפוצתם הרחבה של גפנים מודלות על גבי שקמים במישור החוף הדרומי, ועל הפוטנציאל החקלאי הגלום בשיטת גידול זו. להדליית גפנים על עצים שונים, בתוכם שקמים, יש הד במשנה:

המדלה את הגפן על מקצת אילן מאכל מתר להביא זרע אל תחת המותר. ואם חלך החדש יחזירנו. מעשה שהלך רבי יהושע אצל רבי ישמעאל לכפר עזיז, והראהו גפן מדלה על מקצת תאנה. אמר לו: מה אני להביא זרע אל תחת המותר? אמר לו: מתר. והעלהו משם לבית הקנניה והראהו גפן שהיא מדלה על מקצת הקורה וסדן של שקמה ובו קורות הרבה. אמר לו: תחת הקורה זו אסור השאר מתר.

(כלאים פ"ו מ"ד)

האיסור העומד בבסיס ההלכה הוא כלאי הכרם. משנתנו דנה בתחום האסור בזריעה מתחת לאילן שהודלתה עליו גפן. בלי להיכנס במסגרת זו לפרטים של דיני כלאים למדנו אודות המנהג להדלות גפנים על עצים שונים, ובתוכם שקמה. במשנתנו מדובר בשקמה שנקצצה והעלתה קורות. קטע הגזע שנוותר - אחר שהעץ נגדם - מכונה 'סדן' וממנו הולכות ומתפתחות הקורות. הייתה זו שיטה ידועה ל'ייצור' קורות שקמה שנוצלו אחר כך לבנייה¹. במקרה הנידון הודלתה הגפן על אחת הקורות והשטח שמתחת לקורה זו נאסר בזריעה. לעומת זאת, על השטח המשתרע מתחת לקורות האחרות לא חל כל איסור. המשנה מביאה לא אחת דוגמות נדירות ומיוחדות להמחשת עקרוניותה², אך באופן כללי מקובלים אנו כי 'דיבר הכתוב בהווה'. כך גם אם נטען לגבי המקרה הנידון, מבלי להתחייב על מידת תפוצתה של הדליית גפנים על שקמים, ניתן לומר כי נהגו לעשות זאת.

ייתכן כי הדליית גפנים על שקמים שימשה גם יסוד לשירה בפיוט ארץ ישראלי לט"ו בשבט:

בראש שנה לאילן שקמים ושורוק יגבה כזה
תשמיענו כי שלום אמת אתן במקום הזה³

הפייטן הלא מוכר חיבב ללא ספק את עצי ארצנו. אות וסימן לכך הקדשת פיוט לט"ו בשבט - עניין שאינו נפוץ כלל ועיקר. גם התוכן המעלה שורה של עצים, מהם נדירים למדי במקורותינו, מעיד על חיבתו לצומח.

הפיוט מסודר לפי הא"ב ובאות 'שין' ציין 'שקמים ושורוק'. 'שורוק' היא מלה נדירה ביותר, אך דומה כי מותר לפרשה כעיבוד של 'שורק', הלא הוא כינוי לגפן

1. 'פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן 1962, עמ' 54; 'פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, א', ירושלים תש"מ עמ' 263.
2. גם מהיבט אחר ברור שמדובר כאן בדוגמה נדירה, שכן ר' ישמעאל חי בכפר עזיז הסמוך לחברון, שגובהו - גם אם פחות מחברון - עדיין רב מאד, וספק אם שקמים גדלו שם מעשה שגרה.
3. מ' זולאי, ר' יהודה הלוי שאינו ר' יהודה הלוי, ארץ ישראל ופיוטיה - מחקרים בפיוטי הגניזה, עורך: א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 211.

3. היה היו אי פעם שקמים

המערכת

השקמה איננה רק בית חרושת לייצור קורות ואף לא מתקן להדליית גפנים. מאז ומתמיד לכדה השקמה את תשומת ליבם של בעלי העין החודרת והלב המתבונן והותירה בהם רושם כביר. לשון אחר, בצד ערכה הכלכלי נודעה לשקמה גם משמעות תרבותית.

בדורות האחרונים הפכה השקמה למחוז געגועים. אֶתְרָע מזלה והיא בחרה בית גידול לא מוצלח - בדיוק בסביבה שבה החלו להלביש את הארץ בשלֶמֶת בטון ומלט. הלכך הפכה השקמה לזכרון העץ האדיר שלא עמד בפני תנופת הפיתוח שהותירה שורות פיוטיות בלבד. בסוף שנות החמישים שרו היה היו אי פעם שקמים. נתן יונתן התייחס ל'עץ ילדותו', עליו שוררו בכיתה עם המורה רחל, כשיום בהיר אחד הבין שזו השקמה:

וכשמצאתיו באחד הבקרים בִּיְרֵכְתִי המושבה ידעתי שזה הוא אילני השמור לי מילדותי, וראיתי שהוא זקן מאוד ושבע שנים הוא עץ שקמים עֵנָף ועב גזע⁵.

זה הרושם שהותיר בליבו העץ:

עץ שקמים, ידידי, אינו סתם עץ. זהו גזע של ממותות, גזע אדירים. בישימון של גבעות הכורכר והחמרה, בין שיחים של סירה קוצנית ושיזף, בצד משוכות צבר עקומות היה מתנשא נופה האציל של שקמה זקנה ומלבלבת תמיד. מי נטע אותה? הנביא - יאמרו הערבים, והם נושקים את פגיה הקדושים בשפתים מאמינות. האלוהים - יאמר השיך של ג'רמאנה, האלוהים בעצמו נטעה. לא הרחק ממנה דומם בית עלמין. רבים כרעו-נפלו בחולות האלה והשקמה הוסיפה לצמוח, אדירה, מעבר לתחומי הזמן.

כל זאת לא הועיל לשקמה:

יום אחד עברתי אצל השקמה וראיתי ערופת נוף, רק גזעה הכביר נותר לפליטה. הפועלים שגמרו את מלאכת הגדיעה הסבו ליד הגזע הכרות השותת דם שרף, ולעסו בשתיקה את לחמם. כנראה, גם לבם המה לשקמה זקנה זו, שענפיה ידעו דורות רבים של כוכבים ורוחות ושיירות גמלים וזמרת חלוצים... הם היו שכירי יום בלבד, ועשו דברו של מהנדס הבנין. הבריות רצו לבנות במקום הזה בית, ואכן המהנדס גזר כֶּתַּת על השקמה.

5. הציטוטים מתוך - נתן יונתן, שקמה ערופה, בקובץ עוד סיפורים בין אביב לענן, מרחביה תשל"ב.

משובחת במקרא. אם כך הוא, דומה כי השורה 'שקמים ושורוק יגבה כזה' אחת משמעותה - השורוק (גפן) על השקמים יגביה, וזו אכן ברכה ראויה לשני אלה - השקמה והגפן, לראש השנה לאילן, שכן ברכת הגובה לשקמה היא גם ברכת התנובה לגפן המטפסת עליה! דומה כי צירוף כזה יכול להיווצר אך ורק כתוצאה ממראה עיניים!

לסיום, באחד מפיוטי ההושענה העתיקים מצאנו:

...חידוש פני אדמה

טיעת עצי נשמה

יקבים וקמה

כרמים ושקמה

לתבל המסימה⁴

הצירוף 'כרמים ושקמה' חשוב כמובן לחרוזה, אך אין להוציא מכלל אפשרות כי ביטוי מיוחד שכזה (השווה לקודמו הפשוט שבפשוטים - 'יקבים וקמה', המעמיד יין מול דגן!) צמח על רקע מבט ממשי על מגזר מיוחד ונדיר של עולם החקלאות בארץ ישראל.

גת סמוך לשקמים באשקלון (צילום יוסי שפנייר): מספר גיתות שנראים בהם בורות דריכה ובורות קטנים לאיסוף התירוש. המעניין הוא שכל האיזור של הגיתות, שהוא סמוך לאשקלון, הוא חולי. שם, ככל הנראה, גדלו גפנים ששימשו חומר גלם למערכת הגיתות שנחשפה במקום. ברקע נראים עצי שקמה שהחולות הוא מקום גידולם הטבעי.

4. מחזור לסוכות ולשמיני עצרת, מהדורת גולדשמידט תשמ"א, עמ' 174.

על ארץ

ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

גיליון ג' (תשרי תשנ"ח)

מכללת הרצוג להכשרת מורים

ליד ישיבת הר עציון

בשיתוף

החברה להגנת הטבע

חלמי"ש

חקר ולימוד מקורות ישראל בשדה

האגף לתרבות תורנית

מינהל התרבות

משרד החינוך התרבות והספורט